

Ը. ՀԱԹ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ Ս. ԳՐՈՑ

ԿԱՐԳ ԵՒ ԴԱՍԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ

— 0000 —

Այս նկատմամբ քիչ և համառօտ է մեր ըսելիքը: Աստուածաշունչը գրոց մատենական դասակարգութիւնը՝ ընդհանրապէս ժամանակագրական — պատմական է, թէ՛ յիշատակական և ի քաղղէացի բնագրին և թէ՛ ի յայն թարգմանութեան եօթանասնից: Մեր թարգմանութիւնն ալ այս վերջնայն վրայ եղած ըլլալով, այդ բնական կարգը պահուած է ի նմա, առանց զննելու խտրելիք նախականոն և ընդ երկրորդական կոչեցեալսն, և այնպէս գրչագրաց ի գրչագիրս փոխանցուելով հասած են առ մեզ: Անշուշտ և առ նախնիս մեր, որպէս առ այլ ազգս քրիստոնէական հնութեան, յուզուած են խնդիրք և տարակոյսք՝ նախականոն և ոչ նոյնպիսի գրոց ընտրութեան և ընդունելութեան յեկեղեցւոյ: և ազգային եկեղեցական պատմութիւնէ գիտենք, թէ ինչուսն ազգային ժողովոյ մը մէջ ի Պարտաւ՝ սահմանուած և վճռուած է անոնց թիւը: Այսպիսի խնդիրք՝ մեր գրուածքիս նպատակէն դուրս են, որ պրանսսիրականն և եթ ունի տեսակէտ:

Հետաքննելին այն է՝ որ աստուածաշունչ տառից բովանդակութեան մէջ, ի ցուցակս գրոց՝ յորոց օրինակ մը մէջ բերինք, կան այնպիսի մասունք, որ նոյն սուրբ մատենին հետ երկրորդական վերաբերութիւն ունին: Այս գրութեանց ներքին և մատենագրական արժէք կը բռնադատեն զմեզ համառօտիս, — երկասիրութեանս տանելուն չափ, — խօսիլ վրանին, ի համոթիւն ազգային և օտար բանասիրաց:

Նախ այն Նախադրութեանց վրայ, որ ի զլուս ամէն մատենից աստուածաշունչ տառից հնոց կտակարանին կը գտնուին, ընտիր և իմաստուն յօրինուածով և շարադրութեան գեղեցիկ ոճով: Հետազօտելով նախ, թէ արդեօք սկզբնաղիք են առ մեզ, եթէ թարգմանութիւնք յօտար լեզուաց: Երկրորդ, ունին արդեօք զայն հնութիւն, ինչ որ սուրբ Գրոց թարգմանութեան կու տան ստուգահաւատ աւանդութիւնք և պատմութիւն:

Այս Նախադրութեանց ու անոնցմէ և որք անմիջապէս գրուած ցանկերուն յունական սկզբնաղիքը դեռ գտնուած չէ: Ոմանք Եւսեբիոյ Կեսարացւոյ կ'ընծայեն զայնոսիկ: Բայց անհաւանական կը թուի այս ենթադրութիւնս, որովհետեւ անոնցմէ մի քանիին մէջ կը յիշատակուի նա ինքն Եւսեբի, և ի Քրոնիկոն գրոց նորա կամ ի ժամանակակիսնացն վկայութիւնք մէջ կը բերուին: Այսպէս, օրինակ իմն, ի Նախադրութեան գրոցն Եսթերայ, և Ժամանակ իրացն Եսթերայ... ոմանց առ Երկայնածիւն Արտաշէսի Թուեցաւ իննէ: այլ ևս ոչ առնում յանձն՝ ասէ Եւսեբի »: Գարձեալ ի Նախադրութեան գրոցն Յուսիթայ. « Ասէ Եւսեբի ի Քրոնիկոնին՝ իրրեւ ի տուելութենէ զայս ինչ »: Ի Նախադրութեան առաջին Մակարայեցւոց. « Ի միջոցս յայս ի Յովսէպայ և յԱլիթիկանայ առեալ Եւսեբի զանուանս քահանայապետիցն՝ որ տիրէին ժողովորդանն, նշանակէ ի կանոնս ժամանակաց »: Սրբոյն Աթանասի գրուածոց մէջ կը յիշատակուին աստուածաշունչ գրոցն նախադրութիւնք կամ յառաջաբան տեղեկութիւնք յօրինեալք ի նմանէ, սակայն չեն ի կարգի հարստաւ երկասիրութեանց սուրբ Հայրապետին, և չունին նմանութիւն առ մեզ գտնուածներուն հետ: Ուստի հաւանականաբար կըր-

նանք կարծել թէ 'ի մերոց յօրինուած ըլլան, և կամ նմանողութիւն մը յոյն լեզուով չարագրուած նման գրուածի մը՝ որ կամ իսպառ անհետացած է, և կամ դեռ յայտնուած չէ: Գործնման և չարագրութեան ոճն թուին հաւատարմացնել թէ բուն ազգային ըլլան¹:

* *

Բայց ոչ նոյնպէս և նոր կտակարանի գրոց Նախագրութիւնք. վասն զի 'ի զլուս չորից աւետարանագրաց գրուած նախագրութիւնք՝ Թարգմանուած են 'ի յունականէ. և յոմանց կ'ընծայուին արդէն մեր ընթերցողաց ծանօթ Պամիրելեայ վկայի, իսկ յայլոց Կեսարացոյն Եւսեբեայ. համարաբար ան ալ կամ համեմատութիւնք չորից աւետարանաց ընդ միմեանս՝ Ամմոնի Աղեքսանդրացոյ, զորս յետոյ յընտրելագոյն կարգ վերածնց նա ինքն Եւսեբի:

Առաքելական Պրակտիկ կամ Գործոց և իրենց անունը կրող Թղթոց նախագրութիւնքն ալ Եւթաղի ընծայուած են, որուն ժամանակը ոչ յոյժ հեռի է 'ի Թարգմանութիւնէ սուրբ Գրոց 'ի հայ լեզու:

Խօսինք նախ Եւթաղի վրայ:

Իր անձին վրայ 'ի գրչագիրս մեր հետեւել տեղեկութեանց կը հանդիպինք. « Արկադիոս և Սնորիոս, որդիք Թէոդոսի մեծի, ամս քսան և չորս (Թազարեցի) »: Ի սորա երկրորդ ամին եղև Եւթաղ երանելի Աղեքսանդրացի, որ հրաշազան յօրինուածովք զսուրբ զառաքելոցն և զկաթողիկոսայց զԵւթանցունց Թղթոցն զառաջարանն և զմասնաւորսն և զընթերցուածսն կարգեալ, սակս հերձուածոցն որ էին յայնմ՝ ժամանակի, Կաղարոսի և Կարպոկրասեայ, Կաթարոսի և Եկզարոսի, որք սոսկ մարդ ասէին զՔրիստոս. և զհին կտակարանն ոչ ընդունէին, և զվկայութիւնսն որ վասն Քրիստոսի խոտէին »: Այսպէս յիշատակուած կը գտնենք 'ի Կայսերաց կոչեցեալ գիրս:

Ուրիշ տեղ մ'ալ. « Եւթաղ գրէ առ ճգնաւոր ոմն Աթանաս անուն, որ խնդրէր 'ի նմանէ զցանկ առաքելոցն, ընդդէմ՝ եղձանողաց զսուրբ գիրս: Այն է որ զցանկ Գործոցն խնդրեաց, այլ այլ ոմն Թազարոսն »: Միւս այլ յիշատակագիր. « Յաւուրս Արկադեայ և Սնորեայ սուրբն Եւթաղի Աղեքսանդրացի արար զցանկ առաքելոյս 'ի խնդրոյ մեծի հարն Թէոփիլոսի. նաև զԳործոցն և զկաթողիկէից, 'ի խնդրոյ Թազարոսն կրանաւորին Աթանասի համահասակի. յաղագս հերձուածոցն Կղէոքոսի և Կարպոկրասեայ, որք զվկայութիւն մարգարէիցն որ վասն Քրիստոսի հանել եղձանէին 'ի նոր կտակարանաց »: Ուրիշ գրչագիր մ'ալ կ'ազգէ. « Այլ է այս՝ և այլ այն որ զԳործքն է խնդրել »: Յայտնի է 'ի վախճան սուրբ Գրոց իր անունը կրող Աղեքս, որ ծանօթ է նաև արեւմտեայց. և հրատարակուած առ Միսնի (Dictionnaire Diplomatique) և 'ի գիրսն (Zaccagni, Vetera monumenta, Collectio):

Քրիստոնէութեան առաջին դարերու մէջ սուրբ Գրոց վրայ եղած մեկնաբանական երկասիրութեանց զլիսաւոր նպատակ եղած են Աւետարանք: Վասն զի հրէութեան, հեթանոսական կրօնից ու նոյն իսկ անդրանիկ քրիստոնէութեան մէջ երեւցած հերձուածոց դէմ՝ հարկ էր զանոնք պաշտպանել,

¹ Միզմէ շատ յառաջ ըսած է Գեբ. Սոմալեան. Ristretto degli argomenti di ciascun libro e di ciascun capitolo della Bibbia. Opera maestrevolmente composta e tradotta nell'idioma armeno; quantunque non si conosca fino ad ora l'autore. (*Quadro delle Opere anticamente tradotte in armeno*).

ծանօթացնել և պահպանել Տառնանս, Ամիննիտ ու Եսեբրի՝ եղած են մեզի ծանօթ իմաստուն մեկնիչք, որ իրենց ջանից և ուսման գլխաւոր առարկայ ըրին զաւտարանն աւտոր պաշտպանութիւնն: Յետ Եսեբրիայ՝ համեմատարար քիչ աշխատանք մնացած էր կատարելիք այդ սուրբ և նուիրական գրոց վրայ. առ առաւելն՝ մարթ էր կատարելագործել, աւելի պարզութիւն տալ իրականական գրութեանն և ոչ ինչ այլ աւելի: Եւ այնպէս ալ եղաւ:

Աւետարաններէն ետքը՝ կարգը առաքելական Պրակաց և թղթոց կու գար: Նոր կտակարանաց այս մասին վրայ էական և գլխաւոր աշխատանքը՝ Հինգերորդ գարու մէջ, Եւթաղի կը պատկանի: Իր վարուց վրայ այսչափ միայն գիտենք որ սարկաւագ էր, ու յԵփեսոս հաւանականաբար յԱղեքսանդրիա ապրեցաւ: Թէ եպիսկոպոսական աստիճանի ալ բարձրացած ըլլայ, ինչպէս ոմանք կարծեցին, պատմական ստուգութիւն չունի: Եւթաղի երկասիրութիւնը երկուքի կը բաժնուի. յորոց մին է այն գլխակարգութիւնը կամ բաժանունը որ իր անուամբ Եւթաղեան կը կոչուին: Եւ երկրորդն՝ տողից չափը կամ տողաչափութիւնն (stichometrie), ստիքիրոն կամ տունը յափաւ արարեալ, ինչպէս կը Թարգմանեն զայն նախնիք մեր: Առաջինն ուրիշ բան չէր, բայց իթէ ըստ աւետարանականոցն՝ նմանօրինակ բաժանմանց վերածել նաև առաքելական Պրակացն ու Թուղթերը, քիչ տարրերու թեամբ անոնցմէ: Եւ են նախ տիպորսաց կամ ինչպէս ինքն Եւթաղ կը կոչէ՝ գլխոց դասաւորութիւնն կամ յօրինուածութիւնը, աւելի երկարօրէն յառաքելական Գործս և ի Թուղթըս՝ քան զորս ենն յաւետարանս, և Սիիգրն գլխոց աւետարանին Մատթայի... կ'արձանագործին ըստ ձեռագրաց: Եւթաղի գլխակարգութիւնը ոչ միայն անոնց նման համառօտք չին՝ այլ մերթ մէկէն աւելի ստորաբաժանումն ալ ունին:

Ոմանց թուեցաւ թէ Եւթաղ օգուտ քաղած ըլլայ իրմէ յառաջընթաց եղող ուրիշ մը նման աշխատասիրութիւնէն. բայց իր լսօսքերը, որուն զուգընթաց կ'երևնան նաև իրաց հաւատարմք, ասոր հակառակ վկայութիւնը կու տան. «Ձի ոչ ոք յայնցանէ, կ'ըսէ, որ աստուածն զէն բանին եղեն պատգամաւորք մինչև ցայսօր գիտէի թէ վասն գրոցս այսոցնի փոյթ յանձին կալեալ եցոյց զկերպարանս աշխատութեան. քանզի ոչ ինչ այնպէս յանգուզն է ժպիւրէ էի, եթէ զայլոց ջան վաստակոց յիս առեալ անխնայ թշնամանէի տկարութեամբ՝ սակաւ գիտութեանս մերայ զրնթեցուածոցն ընտրութիւնն»:

Եւթաղի երկասիրութեան երկրորդ մասն՝ աւելի կարեւորն է և հետաքրքնական, — ստիքիրոնը: Ընդհանրապէս քերթուածոց տող առ տող գրուելուն կը վերաբերի այս բառին նշանակութիւնը: Նախնիք մեր գոյն արմատն ՏԵՒՅՈՏ Թարգմանած են կարգ, տող, ոտանաւոր, ստիք, պարիսպ, տուն աղօրից, և այլն: Իսկ ՏԵՒՇԻՐԻՍ-ՐՈՏ, ոտանաւոր, ստիքիրոն, տուն յափաւ, Եւթաղ մեծ նորս թիւն մը և մայծ ի սուրբ Գիրս. բայց այս նորութիւնը հարկ չէ փնտռել գլխակարգութեանց և տիտղոսներու մէջ, այլ ստիքիրոնի գրութեան մէջ արժան է նկատուի իր աշխատանքը, զոր և ինքն իսկ կ'անհրաժեշտ յառաջարանի առաքելական Պրակաց, զոր յօրինած է ըստ սմանց ի 450 և այլոց ի 462: «Ահա ստիկ իմ իսկ, կ'ըսէ, դառաքելական գիրս տունն առ տուն ընթերցեալ և գրեալ, կանխագոյն առաքելցի առ ոմն ըստ ի Փրիստոսի հարցն մերոց,

1 Ուղղագրին կ'երևնայ մեր ձեռագրաց մէջ յիշատակուած թուականն, «ՆԺ (410) Եւթաղի աղեքսանդրացի յօրինեաց զցանկ Առաքելոցն և զԳործոց», և որ աւելի կը յարմար ժամանակի հսկական Թարգմանութեան սուրբ Գրոց:

սակաւ ինչ իմովսանն տկարութեամբ ջոնացեալ, իբրեւ զաւանակ մի՛, անվարժ նորոտումն ընդ անապատ ընդ անկոխ ճանապարհ անցանել մտանել ՚ի հրաւ-
հանգս հրամայեալս ։ Քիչ ետքն ալ ուղղելով խօսքն առ Աթանասիոս՝ իր
թղթակիցն, կը յաւելու. « Արդ որպիսի օրինակաւ պարա իցէ ընթերցումա-
սէր լինել և աննիազ զնորին պարտն մեծարել, մանաւանդ մեզ իսկ զքահանա-
պօղ, և ՚ի մօտոյ ինձ իսկ գլխովին, որ դՊործոց առաքելոց գիրս, միանգամայն
և զԹղթոցն կաթողիկեայց մտաբերեցի ընթեռնուլ ըստ գլխոցն և ըստ տան-
ցոն, և եթէ որչափ պարտ իցէ ընտրել զգլուխս և զտուն, զատանել զմիտան
ի միմեանց մանր մասամբք, որպէս հրամայեցեր մեզ, եղբայր սիրելի
Աթանասիէ ։ »

* *

Ինչպէս ուրիշ ազգաց նոր կտակարանաց Թարգմանութեանց մէջ, այսպէս
ի՞ մերումս կան Նախադրութիւնք չորից աւետարանաց, զոր արդէն յիշ-
ցինք, և կանոնք կամ՝ զկտակարգութիւնք՝ համեմատութեամբ չորիցն ընդ
միմեանս, և որ աւելի սովորական անուամբ Համաձայնութիւնք կամ Համա-
բարբառք (Διάττασάρων) կը կոչուին ։ Հին քրիստոնէութեան պատմութիւնէ
և յաւանգութենէ գիտեմք թէ չորս աւետարանքն ՚ի մի զուգելով և դէպքերն
իրարու համամայնեցընելով, համաբարբառ վայրութեամբ աւետարանա-
գրաց՝ Քրիստոսի վարքը յօրինած էր Տադեանոս յերկրորդ դարու՝ Հատու-
ածք այս նշանաւոր երկասիրութեան գտնուեցան յատորական քրիստոնէայ
մատենագրութեան. և հմուտք՝ անոնց բաղդատութեամբն կարծեցին, և
ընդհանրապէս ընդունելի բրին հնագիտաց և հետամտից պատմութեան
եկեղեցւոյ, թէ Եփրեմի Խուրի ստորոյ Համաբարբառի մկնութիւնը՝ որուն
ասորի սկզբնագիրը կորսուած և միայն հայկական Թարգմանութեամբն
ծանօթուցած է բանասիրաց, Տադեանոսի երկասիրութեան վրայ և անոր
համեմատ եղած գրաւոր արտադրութիւն մ'է ։

Այս կարծեաց գլխաւոր պաշտպաններէն մէկն է հմուտ ասորագէտն՝ և
հայկական լեզուիս ոչ անտեղեակ աւետրիացի վարդապետն Մէսինէր
(† 1881) Եւսեբեայ՝ որ ինչպէս յայտնի է, ժամանակաւ կրտսեր է քան
զՏադեանոս, երկասիրութիւնն այս չէ. այլ ցուցակ մը համեմատութեան՝
ամէն մէկ իջի վրայ, չորս աւետարանագրաց բովանդակութեանը, չորս
սիրնակի մէջ ամփոփելով. զոր մասնաւոր նամակաւ մը կ'ուղղէ առ կար-
պիանոս ոմն՝ անշուշտ խնդրող բանին, Ընծայական թղթոյն սկզբնաւորու-
թիւնը հետեւեալն է .

« Եւսեբի՛ կարպիանոսի սիրելի եղբոր ՚ի Տէր ողջոյն, Ամոնի Աղեքսան-
դրացւոյ բազում աշխատութեամբ և ճշգրտիւ փոյթ ՚ի մէջ առեալ, զառ ՚ի
չորից եթող մեզ գաւետարան Մատթեան աւետարանին զհամաբարբառս
այլոց աւետարանացն զգրուակս եղեալ առնթիւր միմեանց ։ Որպէս զի
ի հարկէ դիպիլ կարգի շարի երիցն եւս ապա կանոնելոց որչափ ըստ
միայար ընթերցուածոյն Արդ զի ողջանդամ և զայլոցն եւս գրուա մարմնոցն
և զշարի ունիցիս գիտել զյանցնիւրսն ըստ իւրաքանչիւր աւետարանի՝ ի տեղիս
յորս նորին աման, ասել ճշմարտասիրութեամբ ՚ի յաշխատասիրութիւնէ յառա-
ջագոյն ստացելոյ տանն առեալ պատճառս՝ ըստ այլում զումարութեան կա-
նոնս տասն թուով, գրողմեցի քեզ ներքնակարգեալս ։ »

1 Յոյն բնագիրն ունի. Իբրև համբաւ մի ։

Այս է ահաւասիկ Ամոնի Աղեքսանդրացոյ Համաբարբառ երկասիրութեան նկարագիրը, զոր կու տայ 'ի յիշեալ թղթին առ Կարապետոս: Չրսեր թէ իրմէ տառած է զլիակարգութեանց (κεφάλαια) գրութիւնն: այլ միայն թէ անոր Երկասիրութեան թերի մասունքն յորդորամիտ ըրին զինք՝ իր ըրաւ ծէն տարրեր և լաւագոյն ախատասիրութեան մը ձեռք կարնել, որ առաւ ել շայեկան ըլլայ ընթերցողոց, խուսափելով անոր պակասներէն: Աւստի վրիպեցաւ բազմահոգեակ վարդապետն արեւմտեան եկեղեցւոյ Հերոնիմոս 'ի կարծելն թէ Եւսեբեայ գրածը հետեոյութիւն է Ամոնի և ոչ այլ ինչ¹:

Շարունակելի

ԵՋՆԻԿ ԵՒ ԻՒՐ ԵՐԿԱՍՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆ

(Տես էջ 14)

ԵՋՆԻԿՍ մատենն՝ Եղծ աղանդոց կոչուած՝ 'ի չորս մասունս բաժանեալ է սովորաբար 'ի տպագիրս և 'ի ձեռագրին: Եւրոց իւրաքանչիւր մասին մէջ ուրոյն կը խօսի նա կարգաւ ընդդէմ Հեթանոսաց, Պարսից, իմաստնոցն Յունաց և Մարկիոնի: Սակայն, եթէ ոք հետախոյզ աչք ընթեռնու զայն, պիտի տեսնէ ան, չուշտ՝ որ այն չորս մասանց կամ գրոց մէջ կայ ծածկուած ուրիշ մաս մի ևս կամ գիրք մի, որ գրեթէ խառնուեր է միւս ծանօթ մասանց հետ: և այս բանս հաստատեալ է համար ունեմք մի քանի պատճառներ և վկայութիւնք:

Եթէ, օրինակի ազագաւ, բանամք առաջին գիրքը և հետզհետէ յառաջ վարեմք ընթերցողներս, անգէն մեր մտաց առջև վսեմ տեսարան մի կը բացուի: Կարծեմ թէ կը տեսնեմք տիեզերական վիճը կամ թահրոշն այնքան խառն 'ի խուռնի աղանդոց և մարդութեանց, որոց հակառակ յստակ և պայծառ կը ցուանայ ճշմարտութիւնն իբրեւ լոյս մի՝ 'ի գրէն մանաւանդ թէ և 'ի մտաց Եղեկայ և կը հերքէ զայն: Մի առ մի 'ի մէջ կը բերէ անդ հեթանոսաց աղանդքը, հիւզիայ, չտրի և բարւոյ, մարգոյս և գիւտաց անձնիշխանութեան խնդիրքը ևն, որոց դէմ կը գնէ իւր զորուորս ապացուցութիւնքը: Սակայն մի և նոյն գրոց մէջ կը պատահիմք այնպիսի տեղերու, ուր մատենագիրն թուի թուրուզ զհեթանոսս և խօսիլ մերթ առ հաւատացեալս, և մերթ հերետիկոսաց կամ հերձուածողաց դէմ, որք յայտնի կ'երևի թէ կ'ընդունէին զՍ. Գիրս և կը հաւատային Քրիստոսոսի Մարգեղութեան: Աւստի բանս ոչ թէ միայն առաջին գրոց մէջ կամ մի քանի տեղ միայն կը տեսնեմք, այլ յամբողջաբար երեք առաջին գրոց մէջ ևս կը տեսնուի: անոնց բերանը կը գնէ առարկութիւններ, երբեմն ևս յուրք խնդիրներ, զորս մի առ մի կը պարզէ և կը հերքէ:

Արդ, եթէ բովանդակ գրոց վրայ հետախոյզ անկարկ մը ձգենք, պիտի տեսնենք որ Ա. Այնպիսի խնդիրներ կը յուզէ, որում Հեթանոսք կամ Պարսիք կամ Յունաց իմաստունքն այնքան կարեւորութիւն չ'էին տար, և որք ուղղակի նոցա

1 Canones quos Eusebius Cæsarensis episcopus, Alexandrinum secutus Ammonium, in decem numeros ordinavit, sicut in græco habentur, expressimus. Ուրիշ տեղ մ'ալ. Ammonius evangelii Canones excogitavit, quos postea secutus est Eusebius Cæsarensis.